

Percy Bysshe Shelley romantikus ateizmusa

Péter Ágnes

Percy Bysshe Shelley első nyilvános szereplésével egy életre és utána még legalább százötven évre ellehetetlenítette magát a hivatalos brit kritika- és irodalomtörténet-írás szemében. Elsőéves hallgató volt az oxfordi University College-ban, amikor 1811 januárjában kinyomtatott egy vitairatot *The Necessity of Atheism* címmel. Mint tudjuk, a retorzió igen súlyos volt: 1811. március 25-én kicsapták az egyetemről.

A *The Guardian* című tekintélyes közép-baloldali brit napilapban 2011. április 2-án Andrew Copson, a Brit Humanista Egyesület elnöke megemlékezett az esemény két-századik évfordulójáról. Többek között ezt írta:

A megemlékezés Shelley ateizmusáról alkalmat szolgáltat számunkra, hogy [...] felidézzük, milyen megejtő költői szépséget (*aesthetic of enchantment*) teremtett ő, a nem teista világlátású költő. [...] De ma még nagyobb szükség van Shelley vitairatának társadalmi és politikai implikációira visszatekinteni. Az *ateizmus szükségességében* Shelley figyelmeztet azok tévedésére, akik azt gondolják, hogy „a hit akaratlagos döntés eredménye, következésképpen a gondolkodás befolyása alatt áll”, s arra, hogy „e tévedés következtében egyesek a hitetlenséget büntethető jelenségnek tekintik, holott az — természetéből kifolyólag — nem képes olyan magatartást eredményezni, melyet a kriminalisztika hatáskörébe utalhatnánk.” Hitetlensége miatt senkit sincs jogunk kipellengérezni — az nem olyan terület, ahol a választásnak szerepe lenne.¹

Kortársaiban viszont Shelley keresztényellenes nézetei nagy ellenérzést keltettek. Szinte döbbenetes számba venni, hány embernek sértette érzékenységét nyíltan vállalt ateizmusával. Két, politikai gondolkodásban egymással szöges ellentétben álló, mégis összecsengő forrásból idézek, hogy megmutassam, milyen általános ellenszenv kísérte pályáját. Amikor 1822-ben elérte a hír Angliát, hogy Shelley — aki 1818 márciusa óta Itáliában élt — a tengerbe veszett, a *The Courier* című ultrakonzervatív lap így kommentálta az eseményt: „Shelley, néhány infidélis költemény szerzője vízbe fúlt, s most már tudja, van-e Isten vagy nincs.”² A közismerten melegszívű irodalmi közszereplő, Charles Lamb pedig egyetlen szellemeskedő mondattal intézte el egy levelében a történeteket: „Shelley, a nagy ateista, a vízen át alámerült az örök tűzbe.”³ Ne felejtjük el, hogy egy harmincéves, zseniális költő tragikus haláláról van szó.

¹ <www.guardian.co.uk/commentisfree/belief/2011/apr/02/shelley-the-necessity-of-atheism> A tanulmányban idézett prózaszövegeket saját fordításomban közlöm.

² <www.guardian.co.uk/books/2004/jan/24/featuresreviews.guardianreview1>

³ W. MACDONALD (szerk.): *The Letters of Charles Lamb*. J. M. Dent — E. P. Dutton, London — New York 1909. II, 26. (Everyman's Library) Köszönöm Gárdos Bálintnak, hogy felhívta a figyelmemet a levélre.

Kirekesztettsége ellenére Shelley következetes maradt az indulásához, s később is több, nyilvánosságnak szánt szövegében ateistaként jelölte meg magát. Az *ateizmus szükségességében*, mely nevének feltüntetése nélkül jelent meg, aláírásként a következő önmeghatározással zárja a szöveget: *Through deficiency of proof an Atheist*: „Egy — bizonyíték hiányában — ateista”. Az 1819 elejéről való *Julian and Maddalo* című versében jól felismerhető portrét rajzol Byronról, magáról pedig olyan arcképet fest, amely minden bizonnyal megfelelt a nyilvánosság előtt tudatosan vállalt szerepének. Byron/Maddalo szájába adva a szót ezt mondja önmagáról:

... You were ever still
Among Christ's flock a perilous infidel,
A wolf for the meek lambs.⁴

De a leghíresebb ateista megnyilvánulása a korai, huszonegy évesen, 1813 elején írt *Máb királynő (Queen Mab)* című költeménye. A tündér Máb királynő egy fiatal lányt álmában meglátogat, s lelkét a testétől elválasztva egy égi fogaton időutazásra viszi, hogy szellemének megmutassa a múltat, jelent s jövőt, és az utazás állomásait megmagyarázza. A tündér kommentárja Shelley radikális társadalomszemléletét és antiklerikális nézeteit foglalja össze, a modern társadalom erkölcsi nihilizmusának és álszentségének rendkívül éles hangú bírálata. A kritikája alá vont intézmények között az egyház szerepel első helyen. Ebben a versben írta le a híres-hírhedt kijelentést: *There is no God* (VII. 13) — „Nincs Isten.”

A Shelley-recepció történetét egészen a 1960-as évekig meghatározták azok a kritikai gesztusok, amelyek megpróbálták költészetének esztétikai értékét politikai, erkölcsi nézeteinek és antiklerikalizmusának terhéől megszabadítani. Jól ismert Matthew Arnold fikciója Shelley-ről, a szép, de tehetetlen angyalról, aki hasztalan verdes ragyogó szárnyaival az űrben.⁵ Arnold igen tetszetős képe makacsul továbbélt, nálunk is felbukkant Babitsnál és Szerb Antalnál. T. S. Eliot igen nagy hatású Shelley-tanulmányában pedig egyenesen felteszi a kérdést: „Lehet-e figyelmen kívül hagyni Shelley «eszméit», és úgy élvezni költészetét?”⁶

Shelley, de az egész angol romantika rehabilitációja a '60-as években kezdődött, és különböző kritikai iskolák fegyvertárával máig folytatódik. Az elmúlt tizenöt–húsz évben az újhistorizmus visszahelyezte Shelley írásait abba a történelmi kontextusba, amelyben születtek, és Shelley megítélése gyökeres fordulatot vett. 1993-ban megjelent prózai írásainak első kritikai kiadása, s nyilvánvalóvá vált, milyen nagy tájékozottsággal reagált a reformkorszak majd minden problémájára. A Shelley-re vonatkozó újhistorista értelmezést kezdeményező irodalomtörténeti munkák közül a témám

⁴ „Krisztus nyájában veszélyes hitetlen, / birkák közt farkas.” KARDOS László — KÉRY László (szerk.): *Percy Bysshe Shelley versei*. Magyar Helikon, Budapest 1963. 78. Kálnoky László fordítása.

⁵ Matthew ARNOLD: „Shelley”, in *Essays in Criticism. Second Series*. Macmillan, London 1913. 203–204.

⁶ T. S. ELIOT: „Shelley és Keats”, in UÓ: *Káosz a rendben. Irodalmi esszék*. Válogatta és az előszót írta EGRI Péter. Gondolat Kiadó, Budapest 1981. 291–304. Fordította Bódis Edit. 294.

tárgyalása szempontjából Martin Priestman 2004-ben megjelent *The Romantic Atheism* című könyve rajzolja meg a legfontosabb szövegkörnyezetet;⁷ a szerző ugyanis rekonstruálja azt a polémiát, amely a XVIII. század '80-as éveiben indult, és körülbelül 1830-ig követhető nyomon. Ezt a nagyrészt pamfletekből összeálló anyagot ateistavitának nevezi, s bemutatja, hogy kapcsolódott össze a polémia a '90-es években az Edmund Burke *Töprengések a francia forradalomról* című könyve által generált pamfletháborúval. Az ateizmusvita jelentősége némiképp a németországi Spinoza- vagy panteistavitához mérhető (*Pantheismusstreit*), amely Jacobi *Briefe über die Lehre Spinozas* címmel 1785-ben közreadott könyvének hatására bontakozott ki, és Spinoza gondolati rendszerének implikációjáról szólt. A nagy különbség a német és a brit helyzet között abban látható, hogy Angliában a vitában az ún. alsó osztályok is részt vettek, ugyanis az ipari forradalom hatására Angliában a XVIII. század végére már kialakult egy öntudatos és művelt középosztály, amely politikai radikalizmusát az anglikán egyház teológiai tételeinek kemény kritikájával kötötte össze a század természettudományos eredményeinek indíttatására. A XVII. századból fennmaradt protestáns szekták és az újonnan támadt eretnek közösségek megfelelő keretet szolgáltattak a szabadgondolkodáshoz. Az ateizmusvitát Joseph Priestley kezdeményezte *Letter to a Philosophical Unbeliever* című nyílt levelével 1782-ben. Priestley szándéka az volt, hogy összeegyeztesse a materializmust és az istenhitet. Ő maga unitárius volt, az ún. *rational dissent*⁸ radikális szárnyához tartozott, s az ő vallásos röpiratai és tudományos munkássága eredményeként az unitárius gondolkodásmód Priestman szerint a legerőteljesebb intellektuális összetevője lett a korszak szellemi életének.

A jakobinus diktatúra és Nagy Britannia hadba lépése után a kormányzat elrettentő büntetések kiszabásával többé-kevésbé sikeresen elfojtotta a szabadgondolkodás minden formáját. A háború befejezése után kialakult gazdasági válság felerősítette a reformmozgalmat, és spontán lázadások sorát váltotta ki. 1817-ben felfüggesztették a gyülekezési szabadságot, majd a *habeas corpus*. Priestman szerint az ortodox apologeták magabiztossága felerősödött: ebben a korszakban már nagyon kevesen vállalták ugyanis a nyílt konfrontációt. Kivételt képeztek azok a szabadelvű gondolkodók, akiknek nem volt mit veszteniük: az ún. kézművesek köréből kiemelkedő politikai agitátorok s néhány főrendi író, köztük Shelley.

A Priestman által részletesen ismertetett vitairadalom kontextusában Shelley ateista érveinek és retorikájának szerepe új megvilágításba kerül, s e korai művek értékét megemeli szerves beágyazódottságuk a korszak vallási polémiájának szövetébe.

Az ateizmus szükségessége az első olyan pamflet Angliában, amelynek szerzője nyíltan vállalja ateista álláspontját, az ateista vitairatok szerzői ugyanis általában valami eufemisztikus megjelölés, gyakran a deizmus álcája mögé rejtőztek.

⁷ Martin PRIESTMAN: *Romantic Atheism. Poetry and Freethought, 1780–1830*. Cambridge University Press, 2004.

⁸ A nem anglikán protestantizmus racionalista irányzata.

A vitairat címe ironikus célzatosságot rejt magában: az ortodox álláspontot képviselő pamfletek címében igen gyakran szerepelt a *necessity* szó, főleg a kinyilatkoztatásra hivatkozó teológusok szövegeinek élén. Shelley provokatív intenciójától teljesen függetlenül a *The Necessity of Atheism* jelentős szerepet kapott a későbbiekben az agnoszticizmus, a szólásszabadság és az ateizmus történetében.

A *Queen Mab* 1821 és 1848 között legalább tizennégy kiadásban jelent meg. A fiatal Engels elkezdte fordítani, de az 1848-as forradalmi események elsöpörték a tervet. A chartista és általában a radikális sajtó 1823 és 1841 között száznegyven, Shelley-vel kapcsolatos anyagot közölt. Mondhatjuk, a „szép, de tehetetlen angyal” mégiscsak történelmet csinált.

Azonban amikor Shelley tudomást szerzett arról, hogy a *Máb királynő* 1821-ben kalózkivadásban újra megjelent, megkérte jó barátját, a radikális közíró és költőt, Leigh Huntot, hogy lapjában, az *Examiner*-ben tegye közzé a következő nyilatkozatát:

Kétségem nincs afelől, hogy a költemény mint irodalmi kompozíció teljesen érdektelen, s még inkább, hogy az erkölcsi és politikai gondolatok, illetve az elvontabb metafizikai eszme-futtatások terén meg különösen elnagyolt és éretlen. [...] Attól félek, sokkal inkább árt, mint használ a szabadság szent ügyének.⁹

E kijelentés azt mutatja, hogy 1821-re Shelley a *Máb királynő* materialista implikációjától nagymértékben eltávolodott. Helyesebben fogalmazunk azonban akkor, ha azt mondjuk, hogy a *Máb királynőtől* kezdve Shelley élete végéig fenntartotta magának az ateista megjelölést, de valamilyen módon folyton pontosította a szó jelentését. Már a *Máb királynő* jegyzetapparátusában is vannak olyan kitételek, amelyek erősen árnyalják vagy különleges színezetet adnak ateizmusának. A *There is no God* kijelentéshez fűzött jegyzetében például így pontosított:

A tagadás csakis a teremtő istenség gondolatára vonatkozik. Egy, az univerzummal együtt örökkévaló, mindent átható Szellem hipotézise megingathatatlan.¹⁰

1812. január 10-én Shelley bemutatkozó levelet írt Godwinnak, a radikális politika-filozófusnak (aki melleleg pályája elején maga is unitárius lelkészként működött), s a levélben ateistának vallja magát, szabadelvű gondolkodását pedig a főrendi apja elleni lázadás szükségszerű következményeként határozza meg. Pár nappal később viszont egy fiatal nőnek, Elizabeth Hitchenernek, akit ekkoriban tanítványaként kezelt, s beavatott metafizikai és erkölcsi töprengéseibe, azt fejtegeti, hogy nem hisz a büntetést és kegyelmet osztó keresztény Istenben és nem hisz az első okként értelmezett deista istenben sem. Hisz viszont abban, hogy egy éltető elv (*vivifying principle*) hatja át a létezők vég nélküli láncolatát. A számára elfogadható fogalmat az isteni

⁹ Frederick L. JONES (szerk.): *The Letters of Percy Bysshe Shelley*. I–II. Oxford University Press, 1964. II. 231.

¹⁰ Donald H. REIMAN — Sharon B. POWERS (vál. és szerk.): *Shelley's Poetry and Prose*. W. W. Norton, New York — London 1977. 51. (A Norton Critical Edition)

jelenlétről a „végtelen intelligencia összességének” tekinti, amelyben mint mérhetetlen egészben minden emberi tudat részesül.

Nem sokkal később ugyanennek az Elizabeth Hitchenerek levelében megmagyarázza, hogy az ő ateizmusa nem azonos nagyapja ateizmusával, aki reményét a megsemmisülésre építi (*building his hope on annihilation*).¹¹ Vagyis a lélek halhatatlan, és az ember erkölcsi érzéke nemesebb, mint hogy a kilátásba helyezett büntetés és jutalom terelje a helyes útra.

Fennmaradt egy tanulmánytöredéke 1817-ből, amely a kritikai kiadásban *On Christianity* címmel jelent meg. Ebben elsősorban Jézus alakjával foglalkozik. Az antitrinitárius polémia légkörében ez a töredék is új színezetet kap. Jézust Shelley történelmi személynek tekinti, a történelem egyik legnagyobb erkölcsi tanítómesterének, s a töredék központi passzusában a Jézus által hirdetett Isten természetét így határozza meg:

Jézus Krisztus arra bízta tanítványait, hogy legyenek olyan tökéletesek, amilyen tökéletes Atyjuk a mennyekben, ugyanakkor kinyilvánítva azt is, hogy véleménye szerint az ember tökéletessége tartózkodást jelent a bosszúállás és megtorlás legváltozatosabb formáinak mindegyikétől. Az emberi és az isteni tökéletességet tehát azonosnak tekintette: az ember azáltal, hogy hasonlatos Istenhez, természetének irányultságait a legtökéletesebben valósítja meg, és Isten magába foglalja mindazt, ami az emberi tökéletességet képezi. Így tehát Isten a modell, amely szerint az ember tökéletességét kell mérni, míg az emberi karakter *absztrakt* tökéletessége az isteni lényegbeli tökéletesség lenyomata. Képtelenség elhinni, hogy egy olyan ember, aki Jézus Krisztus mindent átfogó látásmódjával rendelkezett, olyan nyilvánvaló ellentmondásba keveredett volna, hogy azt állítsa: az emberek haláluk után örök szenvedéssel sújtatnak egy olyan lény által, akinek természete modellként van az ember elé emelve, hiszen egy ilyen lény nem lehet képes rosszakaratra és bosszúállásra.¹²

Shelley Jézusának Istene tehát az emberi tökéletesség elvont eszméje, akitől távol áll a bosszúállás gondolata. Ez az Isten azonban még mindig lényegesen különbözik Shelley-nek az Örökkévalóról alkotott fogalmától.

Természetesen Shelley nem volt következetességre törekvő filozófus vagy teológus, és elméleti írásainál sokkal nagyobb intenzitással hatnak költői művei. Verseinek platonikus színezetű panteizmusa/panenteizmusa Wordsworth vagy Coleridge korai költészetének panteizmushoz mérten görögös, pogány. Örökös szkepszissel párosuló hite, skizofrén reakciója a „vallásos” élményként regisztrált világmindenségről pedig már a modernség felé mutat. Állandó szélsőségek szelik át a költészetét, s életműve a kétely és a valamifajta örökkévalóságban való hitre törő vágy között ingadozik.

Egyetlen versét idézném még ebben a vázlatos dolgozatban, mert érzésem szerint sajátos ateizmusának ez az egyik legérdekesebb és legtalányosabb dokumentuma.

1818 nyarán írta a *Mont Blanc* című himnuszát, amelyet különös ateizmusa egyik reprezentatív megfogalmazásának tekinthetünk. A vershelyzet szerint a Chamonix

¹¹ JONES (8. jz.) I. 44, 45.

¹² E. B. MURRAY (szerk.): *The Prose Works of Percy Bysshe Shelley*. I. Oxford University Press, 1993. 259.

völgyéből az Arve folyó szakadékát átívelő hídról néz föl a költő a Mont Blanc lát-hatatlan csúcsára, és leírja, amit lát vagy amire következtet a látvány érzelmi súlya alatt. Shelley a tájleírást — ahogy ezt Wordsworth-től tanulta — ismeretelméleti és ontológiai hipotéziseinek megfogalmazására használja fel. A már-már mitikus tájat egy rejtélyes Hatalom (*Power*) uralja, s ennek a Hatalomnak a természetét tárja fel és egyben rejti el a táj. Ez a Hatalom közömbös az ember iránt, hatásának leírásában nagyobb hangsúlyt kap a pusztító, mint a megtermékenyítő mozzanat, az ember erkölcsi fogalmaiban a természete megragadhatatlan. A Hatalom — talán a létezés fundamentuma — a Mont Blanc ködbe-jégbe vesző csúcsán lakozik, közvetlenül nem megtapasztalható. A költemény egy igen jellegzetes, a Hatalomhoz intézett kérdésre fut ki:

*And what were thee, and earth, and stars, and sea,
If to the human mind's imaginings
Silence and solitude were a vacancy.*¹³

A keresztény hagyomány Teremtője helyett itt szereplő örökkévaló Hatalom az ember természetétől idegen, az ember ki van szolgáltatva ennek a természetétől idegen Hatalomnak, de a képzelete révén képes fölre kerekedni azáltal, hogy jelentést tud adni neki. Tudjuk, hogy a Shelley nemzedékének oly meghatározó, *Sorok a tinterni apátság fölött* című Wordsworth-versben a mindent átható örökkévaló szellemi energia, a természetet átható isteni erő éppen hogy jelenlétében nyilvánul meg az embernek:

*... And I have felt
A presence that disturbs me with the joy
Of elevated thought ...*¹⁴

A szavak felcserélése — *presence* helyett *vacancy* — nyilvánvalóan szándékos volt.

Összefoglalásként talán Priestman találó terminusát használhatjuk: Shelley sajátos „ateista idealizmusa”¹⁵ végső soron abban áll, hogy a történelemről és a természetről való élményeiben újra és újra eljut egy örökkévaló szellemi jelenlét sejtelméig. Lelki-alkatának és gondolkodásmódjának megfelelően azonban ez a jelenlét újra és újra megkérdőjeleződik (legdöbbenetesebben utolsó, kéziratban fennmaradt, dantei ihletésű művében, a *The Triumph of Life* című verstördékében), s hol hiányában, hol ember iránti közönyében, hol az emberi szellem magasztos fenségének garanciájaként nyilvánul meg. Ami viszont soha nem változik Shelley filozófiájában, az a konok hit az embernek mint gondolkodó lénynek és az embernek mint morális lénynek a függetlenségében, autonómiájában az Örökkévalóval szemben.

¹³ „S te mi volnál, s mi a csillag, a tenger, / A föld, ha ember-álmú képzeletnek / Csak űr nyílna a magányban s a csendben?” *Percy Bysshe Shelley versei* (4. jz.) 531. Orbán Ottó fordítása.

¹⁴ „Szellemét / láttam benne, nagy eszmék vidám / izgatóját; ...” SZENCZI Miklós (vál.): *Wordsworth és Coleridge versei*. Európa, Budapest 1982. 37. (Lyra Mundi) Fordította Szabó Lőrinc.

¹⁵ PRIESTMAN (7. jz.) 236.